

משפחתיות פלסטינית עכשווית

בין משבר רב־ממדי לפדגוגיה רגשית

מילות מפתח: ניאוליברליזם, פדגוגיה רגשית, הורות, החברה הפלסטינית בישראל, המשפחה הערבית.

תקציר

המאמר עוסק בתהליכי גיבושו של מודל משפחתי וחינוכי בחברה הפלסטינית בישראל, המציב את גידולו ואת חינוכו של הילד במרכזו. באמצעות מחקר אתנוגרפי הכולל תצפיות וראיונות עומק עם הורים ועם מומחים בתחום ההורות בקהילה הפלסטינית באזור המשולש, מתועדים תהליכי שינוי חברתיים המאתגרים את ההורים במתח שבין הורות מסורתית לבין גישה ממוקדת בילד. סוגיה זו, הקשורה למצב משברי רחב יותר שבו נתונה החברה הפלסטינית, מציבה את ההורים בעימות עם דרישות מודרניות היוצרות מתח ערכי ופרקטי מול הערכים מסורתיים.

מטרתו המרכזית של המאמר לבחון את התרגום התרבותי המקומי של שיח הפדגוגיות הרגשיות, המתאפיין בשילוב מוטיבים של שיח פסיכולוגי עם מוטיבים תרבותיים ערביים ומוסריים אסלאמיים. המאמר עוסק בשאלה כיצד מתבטא השיח הפדגוגי הרגשי בחברה

הפלסטינית, וכיצד מוֹדְרִים ממנו ההיבטים הפוליטיים שבבסיס המשבר, דבר שמוביל לפרדוקסליות בחיי הפרט.

הממצאים מצביעים על כך שהורות לילדים צעירים מתקיימת בצל תחושת משבר רב־ממדי – פוליטי, כלכלי וחברתי – שחוזה החברה הפלסטינית בישראל. תהליכים אלו מצביעים על בידוד ההורים במציאות קשה, מה שמוביל לשינוי במבנים ההוריים המוכרים. המאמר מדגיש את הפרדוקסליות שקשורה לסובייקטיביות הפלסטינית, והשפעתה על התמודדות ההורים עם האתגרים המורכבים.

המסקנה המרכזית היא ששיח הפדגוגיות הרגשיות משקף שילוב בין ערכים מודרניים למסורות מקומיות, אך מתעלם מההקשרים הפוליטיים המורכבים. המשבר החברתי והכלכלי תורם לתחושת חוסר שליטה בקרב ההורים, והוא מוביל לפערים בין הציפיות לבין המציאות. הפדגוגיות הרגשיות עלולות להחמיר עוד יותר את תחושת הבידוד והפגיעות של ההורים במציאות קשה.

הקדמה

מאמר זה בוחן את התהוותו של מודל משפחתי וחינוכי חדש בחברה הפלסטינית בתוך ישראל, המציב את הילד במרכז. המחקר מתמקד בשתי שאלות מרכזיות: ראשית, מהו התרגום התרבותי של הפדגוגיות הרגשיות בהקשר הפלסטיני בישראל? ושנית, מה הקשר בין יישום הפדגוגיות הרגשיות בחברה זו לבין המשבר הרב־ממדי שבו היא נתונה?

בהתבסס על עבודת שדה אתנוגרפית ביישובים פלסטיניים באזור המשולש, המחקר מעלה כי אימוץ מודל חינוכי ממוקד-ילד מתרחש בתוך הקשר של שינויים חברתיים נרחבים. ממצא מרכזי הוא השילוב הייחודי בין שיח הפסיכולוגיה החיובית לבין השיח המוסרי האסלאמי, המשמש מנגנון התמודדות עם האתגרים החדשים. אטען כי פדגוגיות הורות רגשיות, המהוות תופעה גלובלית, עוברות תהליך של תרגום תרבותי בחברה הפלסטינית בישראל, תוך יצירת מתח בין מסורת למודרניות.

המחקר מצביע על האופן שבו מובנית המשפחתיות בצילו של משבר רב־ממדי המעצב את חיי האוכלוסייה הפלסטינית בישראל כ"חיים מופקרים". משבר זה נובע משילוב

של עוני, רמות צריכה גבוהות, מדיניות ניאורליברלית, הפקרת קהילות לפשע מאורגן והתפרקות מבנים חברתיים מסורתיים. בתוך מציאות זו, הפדגוגיות ההוריות החדשות מוצגות כפתרון. פתרון זה, אראה לאורך המאמר, מעוגן במגמה הולכת ורווחת של מסחור הרגשות, הפרטת הידע הפדגוגי ואימוץ שיח א-פוליטי, האופייניים לקפיטליזם המאוחר. כאן אטען כי הגישה הא-פוליטית של מומחי ההורות, המתעלמת מהמציאות החברתית-פוליטית-כלכלית, מותירה את ההורים הפלסטינים בודדים מול מציאות של הפקרה רב-ממדית. זאת, אף שגישה זו אינה ייחודית להקשר הפלסטיני, אלא מאפיינת שיחים ניאורליברליים באופן כללי.

המאמר מציג סקירה ספרותית של המחקר העדכני על משפחות פלסטיניות, תוך התמקדות בהשפעות האלימות הפוליטית והאינטראקציה שלה עם מבנים פטריארכליים. כמו כן נסקרת השפעת הניאורליברליזם והקפיטליזם הצרכני בעידן הגלובלי על החברה הפלסטינית בישראל. באמצעות ניתוח הממצאים האתנוגרפיים, המאמר מתעד את הפאניקה המוסרית בחברה הפלסטינית סביב ההורות העכשווית, ואת אופן החדירה של הפדגוגיות הרגשיות לשדה ההורות הפלסטינית. לבסוף, המאמר ידון בהתעצבותה של ההורות הפלסטינית העכשווית במציאות הקפיטליסטית, ויבחן את ההשלכות של תהליכים אלה על המשפחה ועל החברה הפלסטינית בישראל.

סקירת ספרות

משפחתיות פלסטינית בישראל

מבט היסטורי על הבניית האזרחות של הפלסטינים בישראל מצביע על כך שהיחסים בין האזרחים למדינה נובעים ממבנה התיישבות קולוניאלי (Rouhana & Sabbagh, 2015). לאחר הנפבה ב-1948 קיבלו הפלסטינים שנותרו אזרחות פורמלית, אך הפכו מיעוט נשלט במדינה זרה. השלטון הצבאי בין 1948 ל-1966 הביא לבידודם מהעולם הערבי ומהאוכלוסייה היהודית, עם תהליכים של הפקעת אדמות, שליטה פוליטית ומחיקת ההיסטוריה והתרבות הפלסטינית, במטרה לשמור על רוב יהודי ולהגביל את גישתם למשאבים כלכליים. יפתחאל (Yiftachel, 2011) מתאר את אזרחותם של הפלסטינים בישראל כרוויה פרדוקסים: מצד אחד זו אזרחות נומינלית עם זכויות לא מבוטלות, אך

מנגד זו אזרחות מופחתת במספר מדדים ברורים. הוא מאפיין את האזרחות הערבית-פלסטינית בישראל כ"אזרחות גטו" – האוכלוסייה הערבית-פלסטינית נחשבת רשמית חלק מהחברה הישראלית, אך מבחינה מבנית היא נדחקת למובלעות מוחלשות באמצעות מדיניות של נישול, אפליה והדרה (שם).

משפחות פלסטיניות באזור המשולש, המאופיין באוכלוסייה ערבית-מוסלמית, חשופות במידה הולכת וגוברת לתרבות הגלובלית ולדפוסי צריכה מערביים. מציאות זו יוצרת פרדוקס מורכב: בעוד החשיפה לתרבות הגלובלית מגבירה שאיפות כלכליות וציפיות לרמת חיים גבוהה, המצב הכלכלי בפועל מציב חסמים משמעותיים. אף שמדינת ישראל מצויה בעידן פוסט-עשיתי, האזרחים הפלסטינים נותרו מאחור בתחומי חיים רבים, ובתחום הכלכלי בפרט. לפי דו"ח העוני של המוסד לביטוח לאומי משנת 2022, שיעור העוני בקרב משפחות ערביות עומד על 42%, ללא תושבי מזרח ירושלים והאוכלוסייה הבודואית בנגב, שם שיעורי העוני גבוהים אף יותר (קסיר, פינס ופלאם, 2023). החברה הפלסטינית בישראל חווה תהליכי קיטוב מעמדי מורכבים, המשקפים את המתח בין המגמות הגלובליות לבין המציאות המקומית. לצד מדדי העוני הגבוהים מתרחב המעמד הבינוני, המאמץ דפוסי צריכה וסגנון חיים מערביים. חידר (2021) מתאר את התהוותו של "מעמד הביניים הערבי-פלסטיני החדש", המבוסס על השכלה גבוהה והשתלבות בשוק העבודה הישראלי. במקביל, חלאילי וגנאם (Khalaily & Ghanem, 2023) מדגישים את תפקיד הדת כמשאב לחיזוק המעמד החברתי. חידר מצביע על כך שמעמד הביניים החדש מפתח גישה ביקורתית אך פרגמטית כלפי המדינה, בעוד חלאילי וגנאם מראים כיצד הדת מחזקת את המעמדות ומעצימה פערים. שני המחקרים מסכימים כי החברה הפלסטינית בישראל עדיין מתמודדת עם אתגרים משמעותיים, בכללם מדיניות האפליה וההדרה מצד המדינה (חידר, 2021) ופערים בין קבוצות שונות במונחים של השכלה, נגישות למשאבים כלכליים, ויכולת להשתלב במוסדות המדינה. (Khalaily & Ghanem, 2023)

מבט על החברה הפלסטינית בישראל היום מראה מידה רבה של הפרטה ומסחור המרחב – הפרטת גני ילדים, שירותי ניקוי ובישול ואף שירותי שמרטפות הופכת חלק מהמציאות החברתית, והיקפה גדל מיום ליום. המרחב הפלסטיני עָד למציאות של הפרטה ושל חדירת תרבות הצריכה ליישובים הערביים בעידוד ממשלתי (Sa'ar, 2017). הנסיבות הכלכליות והפוליטיות שבהן מתקיימות משפחות פלסטיניות משפיעות ומעצבות אותן. הספרות על יחסי משפחה בחברה הפלסטינית מקיפה מספר נושאים: מגדר, מתח בין משפחה מורחבת לגרעינית, בין אינדיבידואליזם לקולקטיביזם, המעבר מכלכלת קיום לכלכלת מזומנים

ועוד. המשפחות הפלסטיניות בישראל חשופות לתמורות משמעותיות בעידן הנוכחי. אחד הביטויים לכך הוא העלייה בשיעור הגירושים בקרבן, כחלק מתמורות רחבות יותר בדפוסי נישואין וגירושים בקרב קבוצות אוכלוסייה שונות בישראל (Weinreb, 2023). תהליך שינוי משמעותי נוסף קשור ביחסי המגדר: סער מצביעה על שחיקה בחוזה המגדרי בחברה הפלסטינית עקב שכר נמוך ואי־ביטחון תעסוקתי של הגברים הפלסטינים בישראל, במקביל לעלייה ברמת החיים וברצונן של נשים להגשים את עצמן ולספק לעצמן תמיכה וביטחון כלכליים (Sa'ar, 2017). לפי סער, בעידן הניאו־ליברלי מתרחש מעבר חד במשטר המגדרי בחברה הפלסטינית – ממשטר מוכון בית (domestic led) למשטר מוכון שוק, כך שהכלכלה המשפחתית מסתמכת יותר ויותר על השוק בלי תמיכה מהמדינה.

בחירת השינויים במבנה המשפחה הפלסטינית בישראל מחייבת התייחסות לתיאוריות מרכזיות בתחום. ג'וזף מציגה את מושג ה"התקשרות הפטריארכלית" (Joseph, 1993), המתארת יחסים במשפחות ערביות שבה זהויות של בני המשפחה מעוצבות דרך קשרים הדדיים המבוססים על מבנה היררכי פטריארכלי, המדגיש תלות הדדית ומחויבות משפחתית על פני אוטונומיה אישית (ראו גם: 1988; Kandiyoti Sharabi, 1988). לטענתה, זהו הבסיס להבנת מערכות היחסים המשפחתיות בהקשר הערבי-פלסטיני, תוך הדגשת הקשרים הפטריארכליים המעצבים את המשפחה. עם זאת, מחקרים עדכניים מצביעים על תמורות משמעותיות בדפוסים אלה, כך עתאמנה מתארת תהליכי העצמה ואינדיבידואליזציה במשפחות פלסטיניות בישראל, במיוחד בקרב נשים (Athamneh, 2023).

מחקרים נוספים מעמיקים את ההבנה של דינמיקות אלו בהקשרים ספציפיים. מלר בוחנת את יחסי הכוח הכלכליים בתוך נישואין פלסטיניים בישראל, ומראה כיצד כסף משמש כלי מרכזי בחלוקת הכוח בין בניה־זוג. למרות כניסתן של נשים רבות לשוק העבודה, פערי הכנסה וערכים תרבותיים מסורתיים עדיין מאפשרים לגברים לשמר שליטה כלכלית, אם כי ישנן נשים המצליחות לערער על המצב הקיים באמצעים כלכליים (Meler, 2020; Khattab, 2002). מחקר המתמקד באתגרי האימהות במשפחות מורחבות מדגיש את המתח בין ציפיות מסורתיות לבין דרישות מודרניות של אימהות והשתלבות בשוק העבודה. אחד המחקרים (Zreik et al., 2017) מראה כיצד מבנה המשפחה המורחבת, על אף תמיכתו באימהות, מגביל את האוטונומיה שלהן ואת יכולתן להפעיל סמכות הורית עצמאית. מחקרים נוספים מתעדים את המורכבות של השינויים החברתיים, הכלכליים והפוליטיים המעצבים את המשפחה הפלסטינית בישראל, ומדגישים את הצורך בהבנה

מעמיקה של הדינמיקות המשתנות בין מסורת למודרנה, בין פטריארכיה להעצמה נשית ובין קולקטיביזם לאינדיבידואליזם (Abu-Rabia-Queder, 2007; Sabbah-Karkabi, 2021).

מבט אתנוגרפי על הניאור-ליברליזם

התפשטות תופעת הצרכנות בעולם מעלה שאלות על תהליך הלוקליזציה של תופעות ושיחים גלובליים. הכלכלה והאידיאולוגיה הניאור-ליברלית ביססו שיח בעל השפעה ניכרת על דרכי החשיבה בעידן הגלובלי (Harvey, 2005), כאשר הכתיבה האנתרופולוגית מתמקדת בלוקליזציה של שיח זה בהקשרים תרבותיים מגוונים (Schwegler, 2009). במסגרת זו, המאמר בוחן שני ממדים של הניאור-ליברליזם בהקשר של ההורות הפלסטינית בישראל: האחד כשיטת ממשל המאמצת רגולציה עצמית בשוק החופשי (Steger & Roy, 2010), והאחר כאידיאולוגיה המדגישה את דמות ה־Homo economicus – האדם הכלכלי המחושב (Ong, 2006). אונג מדגישה כי הניאור-ליברליזם מתגבש בצורות שונות המותאמות לתנאים המקומיים, תובנה המאפשרת הבנה מעמיקה של התהליכים בחברה הפלסטינית בישראל. אנתרופולוגים, במקום לראות ב־Homo economicus עובדה חברתית, חוקרים כיצד האידיאולוגיה הניאור-ליברלית מתורגמת ומותאמת להקשרים המקומיים, ובוחנים את האינטראקציה בין השיח הגלובלי של משילות עצמית אינדיבידואלית לבין הפילטר התרבותי המקומי (Comaroff & Comaroff, 2009).

התפתחות מקבילה וחשובה היא עליית הקפיטליזם הצרכני-רגשי, המתואר בעבודתה של אילוז (2008). היא מזהה את עליית האדם הרגשי (Homo Sentimentalis), המשקף את התפתחות העצמי בתרבות הקפיטליסטית, שבה השיח הרגשי והכלכלי מעצבים זה את זה. תהליך זה מקבל ביטוי ייחודי בהקשר של החברה הפלסטינית, במיוחד בתחום ההורות. השילוב בין הניאור-ליברליזם והקפיטליזם הרגשי מתבטא בבירור בהבניית ההורות כיום, כאשר השוק מגדיר מהי הורות טובה (Vincent & Ball, 2007). במובן הסוציולוגי, "שוק" מתייחס לא רק למערכת של חליפין כלכליים, אלא למרחב חברתי שבו מתעצבים ערכים, נורמות והתנהגויות דרך היגיון של היצע וביקוש. בהקשר של הורות, השוק מתבטא בתעשייה שלמה של מוצרים ושירותים (ייעוץ, סדנאות, ספרים, אפליקציות) המגדירים ומשווקים מודלים של "הורות טובה". פרט לכך, השוק משפיע על הפרקטיקות ההוריות דרך עידוד צריכה כאמצעי לביטוי אהבה והשקעה בילדים, וכן דרך הצבת סטנדרטים

חברתיים שההורים מרגישים שעליהם לעמוד בהם. מחקרים בחברה הפלסטינית בישראל מדגימים דינמיקה זו: אימהות פלסטיניות באזור המשולש מבחינות עצמן דרך גישתן לקריירה, משפחה וחינוך (Golden et al., 2017), בעוד כנאענה (Kanaaneh, 2002) מתעדת אימוץ אסטרטגיות כלכליות-צרכניות בתכנון המשפחה המוסלמית בעידן הניאו-ליברלי.

מבט על פרקטיקות ההוריות הצרכניות מלמד על המשא ומתן המנוהל עם רעיונות תרבותיים, עם מודלים של אימהות טובה ושל אבהות טובה לצד הגדרת טובת הילד. גם כאן נראה שידו של השוק על העליונה – הוא נתפס כפדגוג הראשון והעליון, כלי שדרכו אנו זוכים בוודאות לגבי חיינו באמצעות אימוץ סגנון חיים שמשקף את הבחירות היומיומיות שלנו (Giddens, 1991). תרבות הצריכה מתגלה אפוא כציר מרכזי המעצב מחדש את היחסים החברתיים במשפחה הפלסטינית בישראל. היא משמשת פריזמה מחקרית המאפשרת לבחון כיצד תהליכים גלובליים של ניאו-ליברליזם וקפיטליזם רגשי מתורגמים ומעוצבים מחדש בהקשר המקומי של החברה הפלסטינית בישראל, במיוחד בכל הנוגע לפרקטיקות הוריות ולעיצוב המשפחה העכשווית.

מתודולוגיה

המחקר הנוכחי מתבסס על שיטת האתנוגרפיה, שנבחרה בקפידה כדי להשיג את מטרותיו ויעדיו. אתנוגרפיה נחשבת כלי אידיאלי לפיתוח תיאוריה מעוגנת בשדה (Grounded Theory), שכן היא מאפשרת פיתוח, המשגה ומעקב אחר דפוסים בשדה המחקר (Corbin & Strauss, 1990). התקופה שבה נערך המחקר היא מיוני 2019 ועד אוקטובר 2020, ובמסגרתו נעשה שימוש בשני כלי מחקר עיקריים: תצפיות משתתפות וראיונות עומק. מטרת הכלים הללו היא פיתוח מחקר אתנוגרפי מעמיק בנושא ההורות בחברה הפלסטינית, תוך תיעוד השינויים וההתפתחויות במשפחה הפלסטינית העכשווית.

אוכלוסיית המחקר כוללת פלסטינים מאזור המשולש בישראל, כשהדגש מושם על משפחות עם ילדים צעירים עד גיל 12, וכן על מומחים בתחומי הטיפול והיעוץ בהקשר ההורי. במהלך שנה של מחקר ערכתי תצפיות משתתפות ביישובים כגון טייבה, טירה וקלנסווה, תוך בחינת השפעות תרבות הצריכה על אורח החיים המקומי. אוכלוסיית היעד המרכזית הייתה הורים עובדים ומשכילים, תוך התמקדות מיוחדת בטייבה, אך גם באזורים נוספים בישראל. העיר טייבה, שכאמור שימשה מרכז הפעילות המחקרית,

ממוקמת במרכז המשולש, כ־25 קילומטרים צפונית-מזרחית לתל אביב, גובלת בכפר סבא מדרום ובטול כרם ממזרח. מיקומה מעניק לה חשיבות אסטרטגית וכלכלית, והיא מהווה דוגמה לשורשים העמוקים של היישוב בתרבות הערבית המקומית. בתקופת המנדט הבריטי הייתה טייבה מרכז מסחרי וחקלאי, ולאחר קום מדינת ישראל נכללה בתחומיה ועברה תהליכי עיור מואצים. לאורך השנים עברה טייבה תהליך של התפתחות מעיר קטנה לעיר מרכזית.

כדי לאתר חלק ניכר מהמוראיינים בשדה השתמשתי בשיטת כדור השלג. יישום שיטת כדור השלג החל מפנייה למספר הורים מרכזיים בקהילה, אשר השתתפו בקורסי ההדרכה להורים, וביקשתי מהם להמליץ על הורים נוספים העשויים להתאים למחקר. בהמשך התבקש כל מרואיין להפנות אותי להורים אחרים בסביבתו הקרובה, תוך שמירה על גיוון בגילים, ברקע החברתי-כלכלי ובמספר ילדים, מה שאפשר לי להרחיב את מעגל המשתתפים ולהגיע לקבוצה מגוונת ומייצגת יותר של הורים בקהילה הפלסטינית באזור המשולש.

התצפיות המשתתפות כללו השתתפות פעילה בשני קורסים להדרכת הורים: האחד פרונטלי והאחר אונליין. במהלך כל עבודת המחקר הצגתי את עצמי כאנתרופולוג, קיבלתי את הסכמת המשתתפים לתעד את המפגשים וההתרחשויות שבהן לקחתי חלק כחוקר. והשתתפתי גם בימי עיון ובסדנאות להכשרת צוותים. מלבד זאת קיימתי 20 ראיונות עומק עם זוגות הורים לילדים צעירים ו־15 ראיונות עם אנשי מקצוע בתחום החינוך והטיפול. הראיונות נערכו בערבית, תומללו ותורגמו לעברית.

כדי לאסוף מידע נוסף ניהלתי יומן שדה, שבו תיעדתי אינטראקציות יומיומיות הקשורות לעולם ההורות במקומות ציבוריים כגון קניונים וחנויות צעצועים. התצפיות כללו תצפיות מכוונות ואקראיות, והן אפשרו לי לתעד את הניואנסים הבולטים באינטראקציות חברתיות. כל המידע שנאסף עבר ניתוח תוכן בעזרת תוכנת MAXQDA שארגנה את המידע, הקלה זיהוי תמות מרכזיות, ובכך תרמה להבנת תהליכי עומק בחברה הפלסטינית ובחיי ההורים.

ממצאים

חלק זה מציג את הממצאים המרכזיים מהמחקר, המשקפים את המתח בין שתי מגמות מרכזיות בחברה הפלסטינית בישראל: האחת היא תחושת פאניקה מוסרית בקרב הורים, הנובעת מתמורות חברתיות מואצות ומהשפעות הניאורליברליזם, כגון אינדיבידואליזם קיצוני, תחרותיות ותרבות צריכה. המגמה האחרת היא חדירתן של פדגוגיות רגשיות מערביות, המציעות כלים להתמודדות עם אתגרי ההורות העכשווית. הורים פלסטינים מוצאים עצמם בעמדה מורכבת: מחד גיסא, הם חוששים מהשפעות השיח הניאורליברלי על ערכיהם המסורתיים ועל זהות ילדיהם, ומאידך גיסא, הם מאמצים פרקטיקות הורות חדשות כדי להתמודד עם אותם אתגרים בדיוק.

בתגובה למשבר החברתי המתועד מהשדה, הורים פונים לפדגוגיות רגשיות, שמציעות להם דרכים חדשות להתמודד עם האתגרים הללו. הפרק יעמוד על הקשרים בין הפדגוגיות המוצעות לבין התסכולים והחששות במציאות חייהם של הורים פלסטיניים בישראל, ויבחן כיצד הם מתמודדים עם הפערים בין הערכים המסורתיים והדרישות המודרניות. ממצאים אלו משקפים את המאבק של ההורים במציאות מורכבת, שבה הם שואפים לשמור על זהותם התרבותית והחברתית תוך כדי התאמה לעולם המשתנה סביבם.

פאניקה מוסרית

הריאיון עם פדווא¹, אישה בשנות החמישים לחייה, אמא לילדים בוגרים, בעלת תואר שני בחינוך ומנהלת מרכז ארצי העוסק בהורות ומשפחה בחברה הפלסטינית, כלל שימוש במונח "חברה על הרצף". המונח משקף את המתח שזיהתה פדווא בין חופש הבחירה והגשמה עצמית – ערכים מרכזיים בשיח הניאורליברלי – לבין הגדרה עצמית באמצעות קשרי שארות, מחויבות לקבוצה, ויחסי קרבה המאפיינים את החברה הפלסטינית. פדווא משתמשת בו לציון רצף בין מסורת למודרנה בחברה החווה מציאות חברתית חדשה המכתיבה שינויים בתפיסות, ביחסים בין-אישיים ובין-דוריים, ובמעבר הכוח מדור המבוגרים לצעירים. שינויים אלה מעסיקים אנשי מקצוע בתחום הדרכת ההורים בחברה הפלסטינית. התייעוד האתנוגרפי חושף פרדוקס מהותי המתקיים במציאות זו: השילוב בין

1 כל השמות בפרק האתנוגרפי בדויים.

ערכים ניאורליברליים גלובליים לבין מבנה פטריארכלי של יחסי שאָרות. לטענת פדווא, החברה הפלסטינית בישראל לא הייתה מוכנה למעבר הזה, והיא מגדירה את אחריותה כמדריכת הורים דרך הבנת השינויים ברמה האישית והחברתית.

בשונה מהנטייה להניח שקיים ניגוד מעשי ומוסרי בין מסורת ומודרנה, נטייה פופולרית בשיח על הפלסטינים בישראל, הגישה האנתרופולוגית הרווחת כיום, בעזרת המושג "ריבוי מודרניות" (multiple modernities) מציעה פרספקטיבה מורכבת יותר. גישה זו, שפותחה בידי חוקרים מובילים (Appadurai, 1996; Joas, 1996), גורסת שחברות בדרום הגלובלי, או מיעוטים פוליטיים החיים במדינות פוסט-תעשייתיות, דוגמת הפלסטינים בישראל, יכולות להיות מודרניות גם כאשר מתקיימים בהן סממנים ומוסדות מסורתיים. המחקר הנוכחי מבקש לחרוג מהניתוח המודרניסטי הליניארי, ולתעד את המודרניות הפלסטינית המקומית תוך בחינת האופנים המורכבים שבהם מתממשים סמלים ומוסדות מסורתיים לצד תהליכי מודרניזציה (Eisenstadt, 2000). עמדה זו מתחזקת במיוחד לאור מיקומי כאנתרופולוג פלסטיני, המאפשר התבוננות מעמיקה בדינמיקה המורכבת בין מסורת למודרנה בחברה הפלסטינית.

התיעוד האתנוגרפי חושף פאניקה מוסרית בקרב חלקים בחברה הפלסטינית, שבמרכזה עומדת השאלה אם נותר מקום ותפקיד למשפחה בגידול וחינוך הילדים. שאלה זו מלווה ומאפיינת את החוויה ההורית הייחודית לדור ההורים הפלסטיני הנוכחי. דור ההורים הנוכחי, שנמצא לכוד בין מחויבות כלפי הוריו – שלפי המסורת הערבית נדרשים לקבל כבוד, דאגה וטיפול – לבין חובותיו ההוריות כלפי ילדיו, העומדים במרכז המשפחה, ממלא למעשה שני תפקידים: ילדים להוריהם והורים לילדיהם. שני התפקידים הללו תובעניים ומחייבים. עם זאת, ככל התפקידים הזה אינו ייחודי לחברה הפלסטינית, אלא הוא חלק מחוויה רחבה יותר של הורות במגוון חברות ברחבי העולם. השילוב של עלייה בתוחלת החיים ודחיית הכניסה להורות יצרה מציאות שבה דור שלם נדרש לתמרן בין מחויבות להוריו המזדקנים לבין גידול ילדיו. מדובר בתופעה המשפיעה על הורים רבים בחברות שונות בעולם, והיא רלוונטית גם בהקשר של הפלסטינים בישראל.

הייחודי בהקשר זה הוא האוריינטציות ההפוכות שמכתיבות את היחסים. מחויבות צולבת זאת מתקיימת בהקשר הרחב יותר, שבו המשפחה הפלסטינית המסורתית, שמוצגת בשיח האידיאולוגי כסכר בלתי-חדיר מפני המודרניזציה, אכן נתונה להשפעות קפיטליסטיות, לפחות מאז תחילת המאה ה-20. מאז קום המדינה, במשך שלושה-ארבעה עשורים, נותר המצב קבוע למדי בשל השפעות הנֶכְבָּה, הממשל הצבאי, וסגירת שוק העבודה הישראלי

בפני פלסטינים. בשנים האחרונות אנו עדים למעבר מסיבי לכלכלת שוק, בין השאר בעקבות החיסול דה־פקטו של כלכלת החקלאות והמעבר מחיי הפלאחים לפרולטריוזיה בשוק העבודה הישראלי. נוסף על כך, עם העלייה ברמת ההשכלה, החלו יותר ויותר נשים להשתלב בכוח העבודה, וכמו כן, סגנון החיים המודרני והכלכלה הקפיטליסטית, המכתיבים את השתתפות שני ההורים בעול הפרנסה ויציאתם לעבודה מחוץ לבית, משפיעים על מבנה והתנהלות המשפחה.

מסעוד, מורה תיכון בשנות השלושים לחייו, אב צעיר בעצמו ומנהל מרכז נאמילא מִנָּסַד בטיבה (נסאא'ים אלאימאן, מרכז לחינוך ילדים לפי דרכי הקוראן), אמר:

אנחנו חשופים, החברה פרוצה, נִיִּפְרָתֶכֶּה (מוח'תִּרְקִין). אנשים חיים בחובות והלוואות, אין להורים זמן לשבת ולדבר עם הילדים שלהם, לבלות איתם, הם כל הזמן רצים לעבודה, הבית לחוץ ובית הספר לחוץ. הכול מתנהל תחת לחץ. הריצה של ההורים והיעדרות ב[של] עבודה מביאה לכך שאנחנו כחברה ומשפחה הערכים שלנו חשופים, והרבה מהם הולכים לאיבוד.

מבחינתו, היעדרות ההורים מהבית יוצרת דור בלתי־מחוסן, "שאינן לו הכוונה ואשר חשוף לעולם ומלואו של תכנים ללא כל השגחה". הוא לא היה היחיד. בשיחות ובראיונות שערכתי שמעתי שוב ושוב ביקורת חברתית על ההורים שאיבדו את שיקול הדעת, שמשקיעים בחומר במקום במערכות היחסים, שמזניחים את הילדים גם כשהם חושבים שהם פועלים לטובתם. שמעתי הרבה ביקורת של הורים ועל הורים, כולל ביקורת עצמית, ובעיקר שמעתי חוסר אונים.

"התפטרות ההורים" הוא מושג מרכזי נוסף שעלה באתנוגרפיה, המבטא את הפאניקה המוסרית סביב התפקיד ההורי. מושג זה מבליט שני היבטים, האחד קשור להיעדרות "הממשית" של ההורים העובדים, המתוארים באופן ביקורתי כ"רצים אחרי הכסף". בבסיס ביקורת חברתית זו תפיסה דתית מסורתית. מסעוד מסביר בדבריו שבתפיסה האסלאמית הכסף מייצג את הדוניה (الدنيا), העולם הגשמי. כל מוסלמי מבין ויודע שאנחנו כאן כדי لَنَتْرָכָה لِمَعْنَى, לעבוד למען העולם הבא. מדבריו של איש החינוך ניתן להבין שהיעדרות ההורים, השרויים במרדף אחד הכסף, מייצגת סדר עדיפויות מוסרי לקוי. "התפטרותם" של ההורים מכוונת לכך שההורים נעדרים מהבית שעות ארוכות, אינם עוקבים אחר חיי היום־יום של ילדיהם, אינם מקדישים להם תשומת לב ואינם מבחינים במה שקורה להם.

ההיבט האחר מציג את דור ההורים כניצבים "חסרי כלים" מול אתגרי החיים המודרניים. נואף, מומחה להורות, טוען שהסגנון שדור ההורים הנוכחי גדל עליו כילדים אינו בהכרח נכון ומתאים לימינו אלו. לטענתו, "הסגנון הישן" נתפס בקרב המומחים כגישה שלה השפעה שלילית על הילדים, גישה הכוללת הנחיות קשיחות לגבי מה נכון ומה אינו נכון, מה טוב ומה רע. כיוון שבגישה הישנה הילדים נתפסים כרכוש של ההורים ולא כבני אדם אוטונומיים, ברוח האמרה המסורתית "دلو لضبط دلولو" ("הילד נשאר ילד"), היא מתאפיינת בצעקות על הילדים ובמכות, בניסיון לחנך אותם. הפדגוגיה להורות העכשווית מפנה ביקורת כלפי סגנון ההורות המסורתי, המתואר בשיח כ"שלילי" או "ישן" ("مبذة"), כהורות של פעם, הנקשרת לשליטה הורית, לביקורתיות ולהכפפת הילדים.

בתקופת עבודת השדה נתקלתי בפייסבוק בשיר של משוררת מצרית אנונימית למדי, שנקרא "أخاملاو تاءللا" – "הלאווים והלמה", על חוויותיה של ילדה קטנה שהוריה גידלו אותה לפי הגישה המסורתית. קטע מהשיר אומר כך:

את יודעת?

מאז שזנחו הוריי את אצבעי המורה הקטנה ואת מבטי הנתלה בדברים

מאז דילגו ברגליהם הארוכות מעל קומת משאלותיי הנמוכה

נהגתי 'דווקא'

בכל פעם שהעמידוני מול ויטרינה נוצצת

כאלה העומדת לעלות בלהבות

הבטתי לעבר כפות רגליי

כינסתי את כתפיי אל ראשי עד שנגעו בלחיי

ואז השחלתי את ידי לכיסיי

ושכחתי.²

ריאיון עם המשוררת, בשנות השלושים לחייה, רווקה העוסקת בתחום תרגום ועריכה, חשף בפניי שעבורה השיר מבטא עמדה נגד האיסורים שסבבו אותה בילדותה, כלפי אמירת ה"לא", ה"עייב" (הבושה, بـيء) וה"חראם" (האסור, مـرح). "כך קצצו לנו את הכנפיים, הפחידו אותנו", הסבירה, "גדלתי באווירה של טאבו, ובעיקר של רגשות אשמה". לשאלתי כיצד הייתה ילדותה ענתה: "הילדות באופן כללי היא סוג של מכרה, ככל שאתה

2 את השיר תרגמתי אני (ש"א) מערבית. הקטע המובא כאן נבחר מתוך שיר ארוך יותר.

חופר יותר אתה מוציא יותר". בהמשך אמרה "מה שמייחד אותנו בתרבות הערבית הוא המשפחה והפטריארכיה, שמטבע הדברים מקבלות מקום של כבוד בתרבות. הפטריארכיה המחשבתית, הרעיונית, מושרשת בחברה, והיא משתקפת לא רק מול ההורים, אלא גם מול המנהל בעבודה, מול אנשי הדת ועוד ועוד. ככה זה אצלנו". הביקורת על סגנון ההורות הישן קושרת אותו לשליטה אבהית ולהכפפת הילדים, היבטים שאינם תואמים את הערכים המקובלים לגידול ילדים כיום.

אומנם דבריה של המשוררת מדגישים את פרספקטיבת הילדים, אך גם את הפרספקטיבה המגדרית בהקשר לתפקידן של נורמות חברתיות דוגמת "עיה" (בושה) ו"חראם" (אסור), שמופעלות באופן דיפרנציאלי על נשים וגברים. נורמות אלה מעצבות את חוויות הנשים בחברות ערביות בכלל, והן רלוונטיות לילדים ונשים בהקשר הפלסטיני באופן עמוק יותר, במיוחד בהקשר של ההבחנות החברתיות והמגדריות הנוקשות. נשים נדרשות להתנהל בהתאם לכללים חברתיים מחמירים יותר, ומגבלות של כבוד וצניעות מכתובות את חייהן ומגבילות את חירותן. חסן (Hassan, 2002) מדגישה כיצד נורמות אלו מטילות מגבלות על נשים באופן ייחודי, כאשר נשים מתמודדות עם איסורים נוקשים יותר מאשר גברים, בעיקר בכל הקשור לפעילויות חברתיות ולמיניות. לטענתה, המשטר המגדרי הפלסטיני מנציח היררכיות מגדריות באמצעות הפעלת כלים כגון "עיה" ו"חראם", המנכיחים את האיסורים הדיפרנציאליים הללו בחיי היום-יום של נשים פלסטיניות.

פדגוגיה רגשית

היעדר הסמכות ההורית, העומדת בבסיס הפאניקה המוסרית שתועדה עד כה, מובילה לקריאה חד-משמעית להכשרת ההורים ואף למתן "רישיון הורי". לטענת המומחים בשדה המחקר הדבר יוביל להתמודדות טובה יותר עם אתגרים הניצבים בפני דור ההורים הנוכחי. השיח משקף פאניקה מוסרית ומתח חברתי סביב סוגיית גידול הילדים, אשר מובילים לכניסה של מומחים ומומחיות להורות. אלה מגיעים לשדה ולהורים דרך תוכניות ממשלתיות המיועדות למשפחות ולילדים בסיכון, כמו גם דרך רשתות חברתיות וניו מדיה ובאמצעות השוק הפרטי, שבו הורים פונים למומחה להורות כדי לקבל כלים לתפקיד המאגר במציאות המורכבת של גידול ילדים. המומחים, המגיעים ממספר תחומים פרופסיונליים ומייצגים ממשקים שונים בין הממסד האקדמי והממסד הדתי חברתי, מקדמים שיח של פדגוגיות רגשיות. על רקע הקריאה מצד רבים בחברה להכשרה של

ההורים, המשקפת הצטלבות מרתקת בין שיח המסורת הערבית, שיח דתי אסלאמי, לבין שיח הפדגוגיה הרגשית, הם עורכים תרגום תרבותי לפרקטיקה הפופולרית של פדגוגיות הוריות. הצטלבות זו מאפשרת לי, כחוקר, להתעמק בסוגיות מרכזיות בשדה סביב מונחים כגון אינדיבידואליזם וקולקטיביזם, מרכזיותו של היחיד, מעמדו של הפרט ותרומתו לטובת הכלל.

בשיח הרגשי ישנה הבנה שהערכים, ובעיקר ההרגלים ודרכי החיים של אנשי החברה, משתנים עם הזמן, ולכן גם על המחנך להשתנות. *مهنيًا، مكوّناً، مكابر امك مكعانياً او برّة لا* "מקמז ריג נאמזל אולד" ("אל תגדלו את ילדיכם כפי שגידלו אותכם אבותיכם, כיוון שהם נוצרו לזמן שונה משלכם"). אמירה זו נשמעה מנואף, איש חינוך ומדריך הורים, בשנות הארבעים לחייו ואב לארבעה ילדים. האמירה מופיעה במגוון גרסאות, והיא מיוחסת לסחאבה (تباحصلا - האנשים שהקיפו את הנביא ואשר מקבץ האמירות המיוחסות להם מהווה את ההלכה המוסלמית) עלי בן אבו טאלב. תפיסה זו מדגישה את הצורך בהתאמת דפוסי החינוך לאתגרי העתיד, תוך שהיא מזהה בשינוי ההורי תהליך של תיקון חברתי אסלאמי (حلاصا).

המפגש בין השיח הפסיכולוגי המערבי והתפיסה המוסרית האסלאמית מעצב תפיסה חדשה של הורות בחברה המקומית. המעבר מסגנון הורות סמכותני למודל של "הורות חיובית", המבוסס על הכלה רגשית, נתפס כחלק ממהלך רחב של התחדשות חברתית. כפי שמשקף מדברי נואף, "הסגנון ההורי החדש משקף תהליך אסלאמי המתחיל ביחיד, שבתורו מתקן את המשפחה, וזו משנה את החברה". תהליך זה מתפתח במעגלים מתרחבים – מהפרט, דרך המשפחה, ועד לחברה כולה. השילוב בין התובנות הפסיכולוגיות לבין המסגרת המושגית האסלאמית מאפשר למומחי ההורות המקומיים להציע מודל חינוכי המשלב מודרניזציה עם המשכיות תרבותית, תוך הדגשת חשיבותה של רפלקסיה הורית ופיתוח מיומנויות רגשיות.

השיח המוסדי של המומחים להורות מתאפיין בשימת דגש על המשפחה הגרעינית ועל הילד במרכז, הוא אינדיבידואלי במהותו, והתבססותו בשדה היא חלק ממכלול שינויים חברתיים רחבים יותר. הייחודיות של התיעוד המוצע כאן היא בהצבעה על היחלשות האתוס הקולקטיבי שמתבטא ביחסי הורה-ילד בתוך המשפחה. זהו שיח המנחה את הילדים וגם את הוריהם לשים את הילד במרכז, להשקיע בו, לאפשר לו להיות מחובר לעצמו ומרוצה מעצמו. במובן זה מעמיד השיח החינוכי את המשפחה גרעינית במרכז (וכאמור את הילד עצמו במרכזה של המשפחה), ובכך דוחק את ההשפעה הקהילתית

הקולקטיבית, שנודעה לה חשיבות במסורת הערבית. השינוי במיקום הילד במשפחה והיחס אליו כאל ישות בפני עצמה, קרי מעבר מגישת גידול ילדים, גישה הממוקדת בקבוצה (group centered), לגישה הממוקדת בפרט (ego centered), הוא שינוי מהותי ביחסי הורה-ילד. משמעו מעבר מיחסים היררכיים שבהם נתפס הילד כשייך להוריו, לגישת יחסים שוויוניים, מכבדים, הדדיים, בין הילד להוריו.

בהקשר זה ניתן לזהות עיקרון משותף של שילוב בין מסורת למודרנה בשני שדות פעולה מקבילים. מחקרה של מסאורה-סרור (2017) על "נשות המסגד" מדגים כיצד נשים פעילות במסגרת המסגדים רואות בתפקידן האימהי כלי מרכזי לקידום תהליך חברתי-חינוכי בקרב משפחותיהן ובחברה הפלסטינית-ישראלית הרחבה יותר. מסאורה-סרור מראה כיצד נשות המסגד מאמצות את ערכי הרפורמה האישית והחברתית דרך תיווך הנחיות דתיות ופסיכולוגיות, בדומה למודל של אסלאח, שמתחיל באדם ונמשך אל החברה כולה. באופן דומה, התיעוד במחקר השדה הנוכחי מצביע על תהליך מקביל בקרב מומחי חינוך והורות: הם מביאים שיח אקדמי-פסיכולוגי המדגיש אינדיבידואליזם והכלה רגשית, תוך שילוב עם עקרונות התיקון המוסרי האסלאמי הממוקד במשפחה. בשני המקרים, המטרה היא לספק כלים להתמודדות עם מצוקה רב-ממדית תוך שמירה על איזון בין מסורת למודרנה. בהקשר של פדגוגיות הוריות רגשיות, שהן תופעה גלובלית, המומחים מעודדים את ההורים ללמוד לבטא עצמם רגשית מול הילדים במקום להתפרץ עליהם, כאשר שליטה עצמית בקרב ההורים מהווה דוגמה אישית לילדיהם.

בה בעת נמנעים מומחי ההורות באופן עקבי מהתייחסות למציאות החברתית הפוליטית-כלכלית שבה גדלים הילדים ואשר בה מתעצבת ההורות, ולמעשה מתעלמים מהמציאות הזו. השיח הא-פוליטי של המומחים מותיר את ההורים עם תשובות בלתי-מספקות, מטיל עליהם אחריות אישית, והם נדרשים לפתרונות אינדיבידואליים מול מציאות כלכלית-פוליטית של הפקרה מבנית רב-ממדית, שאינה זוכה להתייחסות. מבט על ההקשר הרחב יותר של החברה הפלסטינית בישראל. הפלסטינים אזרחי ישראל מהווים מיעוט משמעותי במדינה, ומתמודדים עם מציאות מורכבת של זהות כפולה. מציאות זו משפיעה ישירות על חוויית ההורות ועל האתגרים שערים מתמודדות משפחות פלסטיניות בישראל.

במילים אחרות, אפיון השיח הפדגוגי שמקדמים מומחים חושף שילוב של מוטיבים שיחניים פסיכולוגיים ומוטיבים מוסריים אסלאמיים, תוך התעלמות מההיבטים הפוליטיים שבבסיס המשבר. הצטלבות של גורמים כגון מעמד כלכלי, זהות לאומית, מגדר ודת משפיעה על חוויית ההורות בחברה הפלסטינית בישראל, אך אלה אינם מקבלים

התייחסות מספקת בשיח המומחים. התעלמות זו מותירה פערים משמעותיים בין העצות הניתנות להורים לבין המציאות המורכבת שבה הם חיים ובה הם מגדלים את ילדיהם.

נוסף לעמדה האפוליטית הגורפת, בשיח הפדגוגי ניכרת השפעה חזקה של פסיכולוגיה חיובית. כאמור, המומחים מציעים להורים אימוץ שיח רגשי כדי לאפשר להם להיפטר מ"רוחות העבר", קרי מהשלכות ההורות שהם עצמם חוו. "עמדה ביקורתית בגידול ילדים מייצרת אנרגיה של דחייה", הסבירה סנאא, מדריכת הורים מוסלמית בתחילת שנות הארבעים לחייה, אם לבן יחיד, אשר לאחר שעברה גירושין מגדירה עצמה אם חד-הורית, "לעומת זאת קפלה מייצרת אנרגיה חיובית, אנרגיה של אהבה". המומחים מעודדים המרה של הורות ביקורתית בגישה "חיובית" של הורות תומכת, מכילה ומבינה את הילד.

השינויים החברתיים והכלכליים בחברה הערבית מחוללים תמורה מהותית בתפיסת התפקיד ההורי. המעבר מהמודל המסורתי, המתבטא בפתגם "يُنبئ مَلَأُو عُنْجٍ وَيَلَأُو" ("האב מפרנס והאם מגדלת"), לתפיסה עכשווית של הורות משותפת, משקף תהליך עמוק של שינוי חברתי. כפי שמציינת פדווא, מנהלת המרכז הארצי להורות ומשפחה:

במציאות העכשווית, התפיסות המסורתיות הללו מאתגרות נוכח שינויים כלכליים, חברתיים ותרבותיים, כמו השתלבות נשים בשוק העבודה והעלייה בהשכלה. שינויים אלה מובילים לשינוי בתפקידי ההורות ובחלוקת האחריות בין בני-הזוג, ומערערים את התפקידים המגדירים המוסכמים שהיו נהוגים בעבר

מחקרה של סבאח-כרכבי (Sabbah-Karkabi, 2021) מדגיש כיצד תהליכי המודרניזציה והגלובליזציה משפיעים על הדינמיקה המשפחתית בחברה הפלסטינית בישראל, תוך שמירה על זהות קולקטיבית. האתגורפיה מצביעה על דרישה חברתית לשינוי בחוזה המגדרי, במיוחד בקרב זוגות צעירים הנדרשים לתיאום מוגבר בחלוקת התפקידים ההוריים. מעניין לראות כיצד השיח הדתי האסלאמי משתלב בדיאלוג זה. המדריך נואף מצביע על הפסוק "أَرِغْصَ يَنْبَيْرَ اَمَك" ("כפי שגידלוני מקטנותי") כבסיס דתי לתפיסת האחריות ההורית המשותפת, ובכך מגשר בין המסורת האסלאמית לבין תפיסות פסיכולוגיות מערביות. עם זאת, המעבר להורות, במיוחד עם הולדת הילד הראשון, מעורר לעיתים קרובות מתחים בין בני-הזוג, המובילים לפנייה הגוברת להדרכות הורים מקצועיות, לצריכת תכנים חינוכיים ברשת ולהשתתפות בקורסים להורות.

התיעוד האתנוגרפי כאן מאפיין את האבהות העכשווית במתח ובאמביוולנטיות. האבהות הפלסטינית העכשווית נמתחת בין התפקיד המסורתי – הגבר המפרנס *عج و بلا* – לבין תפקיד האב במילניום החדש, שמכתיב טיפול בילדים והשקעה של זמן ורגש בקשר עימם. אל מול המציאות הכלכלית הניאו-ליברלית, האבהות הפלסטינית העכשווית מנווטת בין צמתים: בין הבית לעבודה, בין כסף לזמן עם הילדים, בין היעדרות לנוכחות. זאת, כאשר הדרישה מהאבות "להיכנס הביתה", קרי לקחת חלק פעיל, מובנה ומשמעותי בחיי המשפחה והילדים, מתרחשת במקביל ליציאת נשים לעבודה.

בקרב אימהות פלסטיניות, המציאות כוללת אתגר כפול: הן נושאות בעול העבודה בשכר במרחב הציבורי, והן אחראיות לניהול משק הבית במרחב הפרטי. תפקידן כאימהות הופך עמוס ומורכב, שכן לצד השתלבותן בשוק העבודה, הן עדיין נתפסות כאחראיות המרכזיות לטיפול בילדים ולתחזוקה הביתית. למרות ההשתלבות ההולכת וגוברת של נשים במרחב הציבורי, הדימוי הציבורי ממשיך להעמיד אותן כאחראיות ל"נטישת הילדים" ולחלל שנפער בבתים. במצב זה נדרשות האימהות לתעדף את תפקידן האימהי על פני הקריירה, והן חוות מתח רגשי ותסכול סביב השילוב בין שני העולמות הללו. בין היתר, ובהשפעה ישירה של שיח הפדגוגיות ההוריות, אימהות צעירות חוות לחץ חברתי ומופנם להיות "אימא המתפתחת כל הזמן". מודל זה משווק לאימהות בשדה ועומד בבסיס קורסים, סדנאות והרצאות להדרכת הורים, שרובם ככולם מבטיחים לנשים להגיע לאימהות יציבה, שולטת ברגשותיה, גמישה ומאוזנת. השתתפות של נשים, והבחירה בהשקעה הורית (רוטמן וסער, 2014) ובעבודה עצמית, משווק על-ידי מדריכי ההורים כ"מתנה הכי גדולה שאת יכולה לתת לעצמך".

דיון

במחקר זה נבחנת הורות לילדים צעירים בחברה הפלסטינית בישראל, כאשר תהליך גיבוש ההורות העכשווית מתרחש בתוך תודעה של חברה השרויה במשבר רב-ממדי. משבר זה משתקף בדימויים על המעבר בין מסורת למודרניות, ובמבט האתנוגרפי על ההקשר החברתי הרחב מתגלה פרדוקס עמוק: החברה מנסה לשלב בין ערכים נאו-ליברליים גלובליים, כגון חופש בחירה והגשמה העצמית של היחיד, לבין מבנה של יחסי שארות פטריארכלי, המגדיר את הזהות דרך קשרי שארות ומחויבות לקבוצה. הדינמיקה

הזו מייצרת שיח חברתי המגדיר את החברה *قَرْنُهُ عَمَّتْجِه* (חברה פרוצה), ובעקבות כך מתואר דור הילדים הצעירים כ-*صَحْرِيَّ لِيْج* (דור בלתי-מחוסן). שני המונחים הללו, המבטאים "חלל שנפער" בתוך משפחתה הפלסטינית, מהדהדים את מה שאני מכנה "החיים המופקרים" של הפלסטינים בישראל. מציאות זו מצביעה על חוויה של חוסר איזון: מצד אחד ישנה תחושה של משבר ושל פגיעות רבה, ומנגד, תחושת שפע מוגזם, הנובעת מהתפשטות תרבות הצריכה בחברה.

הנוף הפוליטי-חברתי של הפלסטינים בישראל מתאפיין באפליה מערכתית, בגישה מוגבלת למשאבים ובסטאטוס משפטי אזרחי חריג. ביטויי האמיק מדגישים את תחושת ההפקרות, ומציירים תמונה של אזרחים פגיעים, חסרי שליטה על חייהם. במקביל, השפע, שבעיני רבים נתפס מוגזם, מייצר חוויית חיים עמוסה. בהקשר ההורי, חוויות אלה הופכות את תפקיד ההורה לעמוס, שכן הן באות על חשבון הזמן והפניות לילדים.

כלל החברה, וההורים בפרט, מתמודדים עם השאלות בנוגע לאחריות האישית של הפרט לניהול חייו וחיי משפחתו. הפלסטינים מוצאים עצמם במצב של חריגה – חברתית וסימבולית – כאשר שיעורי הגירושין בחברה הפלסטינית בישראל עולים משמעותית בעשורים האחרונים. בעוד בעבר, בשנות ה-70 וה-80 של המאה הקודמת, עמד שיעור הגירושין על כ-10% עד 15% ממקרב הזוגות הנשואים, כיום הנתון נע בין 30% ל-40% (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2022). נתונים אלו, לצד השיח על היעדרות ההורים, מעידים על מבנה משפחתי שנתפס לא תקין. המצב הזה מחריף את תחושת הכלא החברתי-כלכלי והפוליטי של החברה, כפי שמתארים כץ וצפדיה (2010) בביטויים "מדינה מפקירה" ו"מדינה משגיחה". כאשר בוחנים השניים את המדיניות החברתית-כלכלית של ישראל מאז שנות ה-80, הם מדגישים את החיבור בין הפקרה להשגחה, ומצביעים על כך שהקשר בין השניים מאפשר את מימוש האוטונומיה והעוצמה של המדינה ביחס לקבוצות שונות באוכלוסייה שמעמדם הכלכלי נתפס כנמוך. החברה הפלסטינית בישראל ממלאת את ההגדרה הזו במדויק.

פרדוקס הסובייקט ההורי הפלסטיני

ההורות בחברה הפלסטינית בישראל מושפעת כיום משיח הפדגוגיה הרגשית המועבר להורים בדרכים שונות: רשתות חברתיות, מסגרות חינוכיות ומומחים להורות. גורמים אלה

מציגים להורים הצעירים גישות להורות המוצגות לעיתים כשונות מהגישות המסורתיות. חלק מהשיח העכשווי בחברה הפלסטינית מדגיש את חשיבות המשפחה הגרעינית ואת מיקוד תשומת הלב בילד, תוך שינוי מסוים בתפקיד המסורתי של המשפחה המורחבת ושל הקהילה. תהליך זה משקף מגמות של אינדיבידואליזציה בחברה הפלסטינית, אך חשוב לציין כי השפעות אלו אינן אחידות או מוחלטות. מחקרים מראים כי קיימת מורכבות ביחסים בין המשפחה הגרעינית למשפחה המורחבת, וכי ישנם מקורות שייכות חברתיים מגוונים מעבר למסגרת המשפחתית המסורתית.

האתנוגרפיה חושפת את המתחים המובנים לתוך רעיון ההורות העכשווית, שאחד ממקורותיהם הוא ההצגה הפשטנית של ניגוד דיכוטומי בין האידיאל המערבי אינדיבידואליסטי לבין הקולקטיביזם המסורתי. המומחים מעודדים הורים "לשחרר" את ילדיהם מסמכות המשפחה המורחבת, ובו בזמן מדברים על אובדן דרך חברתית, המתבטאת בחשיבה אגואיסטית. בכך משאירים המומחים את ההורים ללא התוויה לגבי האופן הרצוי לשילוב בין קולקטיביזם ואינדיבידואליזם, שילוב שכאמור אפיין את התרבות הערבית גם בעבר. באופן רחב יותר, המתח שקיים בהקשר ההורות העכשווית משקף את המתח בחברה, שמצד אחד חווה משבר רב-ממדי (פוליטי, כלכלי, חברתי וסביבתי), ומנגד נמצאת בתהליך מואץ של אימוץ תרבות הצריכה והשפע. לפיכך, בהקשרה של הפדגוגיה הרגשית, הפתרונות האינדיבידואליים מתעלמים מהמציאות, ואינם מספקים פתרון להורים הניצבים לבדם בפני משבר חברתי קולקטיבי.

הממצאים האתנוגרפיים מצביעים על מגמת אינדיבידואליזציה במשפחה הפלסטינית הגרעינית, המתבטאת בשלושה מישורים: מעמד הילד במשפחה, טיב היחסים בין הורים לילדים ותפיסת התפקיד ההורי. את התסריט המשפחתי החדש מעצבות פדגוגיות רגשיות, המשלבות שיח פסיכולוגי אקדמי, פסיכולוגיה חיובית פופולרית ומוסר אסלאמי. שילוב זה יוצר מה שניתן לכנות "פרדוקס הסובייקטיביות": הסיפוק שהורים מפקים מהשקעתם בהתפתחות רגשית אישית ומשפחתית מטשטש את מודעותם לתנאים המבניים המעצבים את חייהם. כך, ההתמקדות בנרטיבים של צמיחה אישית והגשמה עצמית מסיטה את תשומת הלב מהדיכוי הפוליטי המופעל על החברה הפלסטינית בכללותה.

מישל פוקו (1976) מתאר מעבר מתפיסת הכוח כשליטה ישירה למשילות עצמית, דרך המושג ביו-כוח (biopower). מושג זה מתייחס לאופן שבו המדינה המודרנית מפעילה כוח על אוכלוסיות דרך ניהול ופיקוח על החיים הביולוגיים והחברתיים. לפי פוקו, הכוחות

הפוליטיים מעצבים את חיי הפרט לא רק דרך דיכוי ישיר, אלא גם באמצעות הכוונה וניהול של חיי היומיום (Gunn, 2006). הביורוכרטיה פועל דרך מוסדות, שיחים ופרקטיקות חברתיות המשפיעים על התנהגות האוכלוסייה בתחומים כגון בריאות, חינוך ורווחה, ובכך מעצב את תהליך התהוות הסובייקט בחברה.

לפי פוקו, הסדר הכוחני מתקיים דרך שגרות יומיומיות, כאשר נורמות חברתיות מתקבעות כמובן מאליהן קולקטיבי. כתוצאה מכך, הפרטים מחילים על עצמם מנגנוני משמעת באופן בלתי-מודע, ללא צורך בכפייה חיצונית. שיח הפסיכולוגיה החיובית בקרב מומחי ההורות ממחיש תהליך זה של משמעת עצמי. האשליה של הגשמה עצמית ושליטה אישית מסווה את המציאות החברתית-פוליטית המורכבת. כך, הורים פלסטינים צעירים, בחירתם לזכויות ולכבוד, מוצאים עצמם כבולים במערכת המצמצמת את מאבקם לשיח בין-דורי על מסורת ומודרניזציה.

בהתבסס על תפיסתו של פוקו, השיח החברתי משקף ומשעתק יחסי כוח, אך בה בעת עשוי לחשוף את שרירותיותם ולאפשר התנגדות (Gunn, 2006). הממצאים האנתוגרפיים מצביעים על דואליות דומה בסדנאות ההורים: מחד גיסא, הן מהוות חלק מתרבות הצריכה הניאו-ליברלית, המעמיקה את ההביטוס הקפיטליסטי בעיצוב הזהות ההורית; מאידך גיסא, התהליך הרפלקסיבי המתרחש בהן מאפשר הבנה ביקורתית של המתח המובנה בתפקיד ההורי העכשווי. הקריאה לשינוי הורי, המופנית לאבות ולאמהות כאחד, חושפת פרדוקס מהותי: בעוד היא מדגישה את הצורך בשינוי חברתי-משפחתי הוליסטי, ההתמקדות באינדיבידואל ובהנחיית המומחים מסיטה את תשומת הלב מהשינוי הנדרש במבנה החברתי-פוליטי הרחב.

רשימת המקורות

- אילוז, אווה (2008). אינטימיות קרה: עלייתו של הקפיטליזם הרגשי. בני ברק: הקיבוץ המאוחד.
- הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. (2022). **שנתון סטטיסטי לישראל 2022**. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.
- חידר, עזיז (2021). **מעמד הביניים הערבי-פלסטיני החדש בישראל: היבטים כלכליים, חברתיים-תרבותיים ופוליטיים**. תל אביב: מרכז תמי שטיינמן למחקרי שלום, אוניברסיטת תל אביב.

כץ, חנה וצפדיה, ארז (עורכים) (2010). **מדינה מפקירה, מדינה משגיחה: מדיניות חברתית-כלכלית בישראל 1985-2008**. תל אביב: רסלינג.

מסארוה-סרור, אפנאן (2017). נשות המסגד: אקטיביזם נשי-דתי בחברה הפלסטינית בישראל. תל אביב: הוצאת רסלינג.

פוקר, מישל. (1996 [1776]). תולדות המיניות I: הרצון לדעת (תרגום: גבריאל אש; עריכה מדעית: אריאלה אזולאי ועדי אופיר). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.

קסיר, ניצה (קלינר), פינס, רינה, ופלאם, נתנאל (2023). דוח ממדי העוני והאי-שוויון בהכנסות – 2022. המוסד לביטוח לאומי, מינהל המחקר והתכנון.

רוטמן, עמית, וסער, עמליה. (2014). **גן הילדים הפרטי: אנטי-צרכנות ומעמד בעידן קפיטליסטי. סוציולוגיה ישראלית** 15(2), 262–281.

Abu-Rabia-Queder, Sarab (2007). Permission to rebel: Arab Bedouin women's changing negotiation of social roles. *Feminist Studies* 33(1), 161–187.

Appadurai, Arjun (1996). *Modernity at large: Cultural dimensions of globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Athamneh, Sinyal (2023). Working-class Palestinian mothers in Israel: Agency, habitus, and maternal responsibility. *Journal of Family Studies* 30(3), 485–506. <https://doi.org/10.1080/13229400.2023.2242825>

Comaroff, John L. & Comaroff, Jean (2009). *Ethnicity, Inc.* Chicago: University of Chicago Press.

Corbin, Juliet M. & Strauss, Anselm (1990). Grounded theory research: Procedures, canons, and evaluative criteria. *Qualitative Sociology* 13(1), 3–21.

Eisenstadt, Shmuel N. (2000). Multiple modernities. *Daedalus* 129(1), 1–29.

Giddens, Anthony (1991). *Modernity and self-identity: Self and society in the late modern age*. Stanford, CA: Stanford University Press.

Golden, Deborah, Erdreich, Lauren, & Roberman, Sveta (2017). *Mothering, education and culture: Russian, Palestinian and Jewish middle-class mothers in Israeli society*. London, UK: Palgrave Macmillan.

Gunn, Simon (2006). From hegemony to governmentality: Changing conceptions of power in social history. *Journal of Social History* 39(3), 705–720.

- Hassan, Manar (2002). The politics of honor: Patriarchy, the state and the murder of women in the name of family honor. *Journal of Israeli History: Politics, Society, Culture* 21(1-2), 1–37. <https://doi.org/10.1080/13531040212331295842>
- Harvey, David (2005). *A brief history of neoliberalism*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Joas, Hans (1996). *The creativity of action*. Chicago: University of Chicago Press.
- Joseph, Suad (1993). Connectivity and patriarchy among urban working-class Arab families in Lebanon. *Ethos* 21(4), 452–484.
- Kanaaneh, Rhoda Ann (2002). *Birthing the nation: Strategies of Palestinian women in Israel*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Kandiyoti, Deniz. (1988). Bargaining with patriarchy. *Gender & Society* 2(3), 274–290.
- Khalaily, Muhammed & Ghanem, As'ad (2023). The politics of faith among the Palestinian-Arab minority in Israel: Increasing human capital and public engagement. *Middle East Critique* 32(3), 385–399.
- Khattab, Nabil (2002). Ethnicity and female labour market participation: A new look at the Palestinian enclave in Israel. *Work, Employment and Society* 16(1), 91–110.
- Meler, Tal (2020). Money, power, and inequality within marriage among Palestinian families in Israel. *The Sociological Review* 68(3), 623–640.
- Ong, Aihwa (2006). *Neoliberalism as exception*. Durham, UK: Duke University Press.
- Rouhana, Nadeem, & Sabbagh-Khoury, Areej (2015). Settler-colonial citizenship: Conceptualizing the relationship between Israel and its Palestinian citizens. *Settler Colonial Studies* 5(3), 205–225.
- Sa'ar, Amalia (2017). The gender contract under neoliberalism: Palestinian-Israeli women's labor force participation. *Feminist Economics* 23(1), 54–76.
- Sabbah-Karkabi, Maha (2021). Education, gender ideology, and housework in the Palestinian family in Israel: Implications of contradictory social change. *Journal of Family Issues* 42(4), 839–862.
- Schwegler, Tara A. (2009). The global crisis of economic meaning. *Anthropology News* 50(7), 9–12.
- Sharabi, Hisham (1988). *Neopatriarchy: A theory of distorted change in Arab society*. New York: Oxford University Press.

Steger, Manfred B. & Roy, Ravi K. (2010). *Neoliberalism: A very short introduction*. Oxford, UK: Oxford University Press.

Vincent, Carol & Ball, Stephen J. (2007). 'Making up' the middle-class child: Families, activities and class dispositions. *Sociology* 41(6), 1061–1077.

Weinreb, Alex. (2023). *Recent trends in marriage and divorce in Israel*. State of the Nation Report 2022. Jerusalem: Taub Center for Social Policy Studies in Israel.

Yiftachel, Oren (2011). *Palestinian citizenship in Israel*. In: N. N. Rouhana & A. Sabbagh-Khoury (eds.), *The Palestinians in Israel: Readings in history, politics, and society*. Haifa, Israel: Mada al-Carmel, Arab Center for Applied Social Research, pp. 128–135

Zreik, Ghadir, Oppenheim, David, & Sagi-Schwartz, Abraham (2017). Infant attachment and maternal sensitivity in the Arab minority in Israel. *Child Development* 88(4), 1338–1349

ד"ר **שיהאב אידריס**, בוגר החוג לאנתרופולוגיה, אוניברסיטת חיפה. מתרגל במכללת תל חי; מרצה באוניברסיטה הפתוחה.
דוא"ל: idshihab@gmail.com